HAKİKATE AÇILAN PENCERE OLARAK "DÜŞÜNME"

Ahmet TÜRKAN

Mart-2026

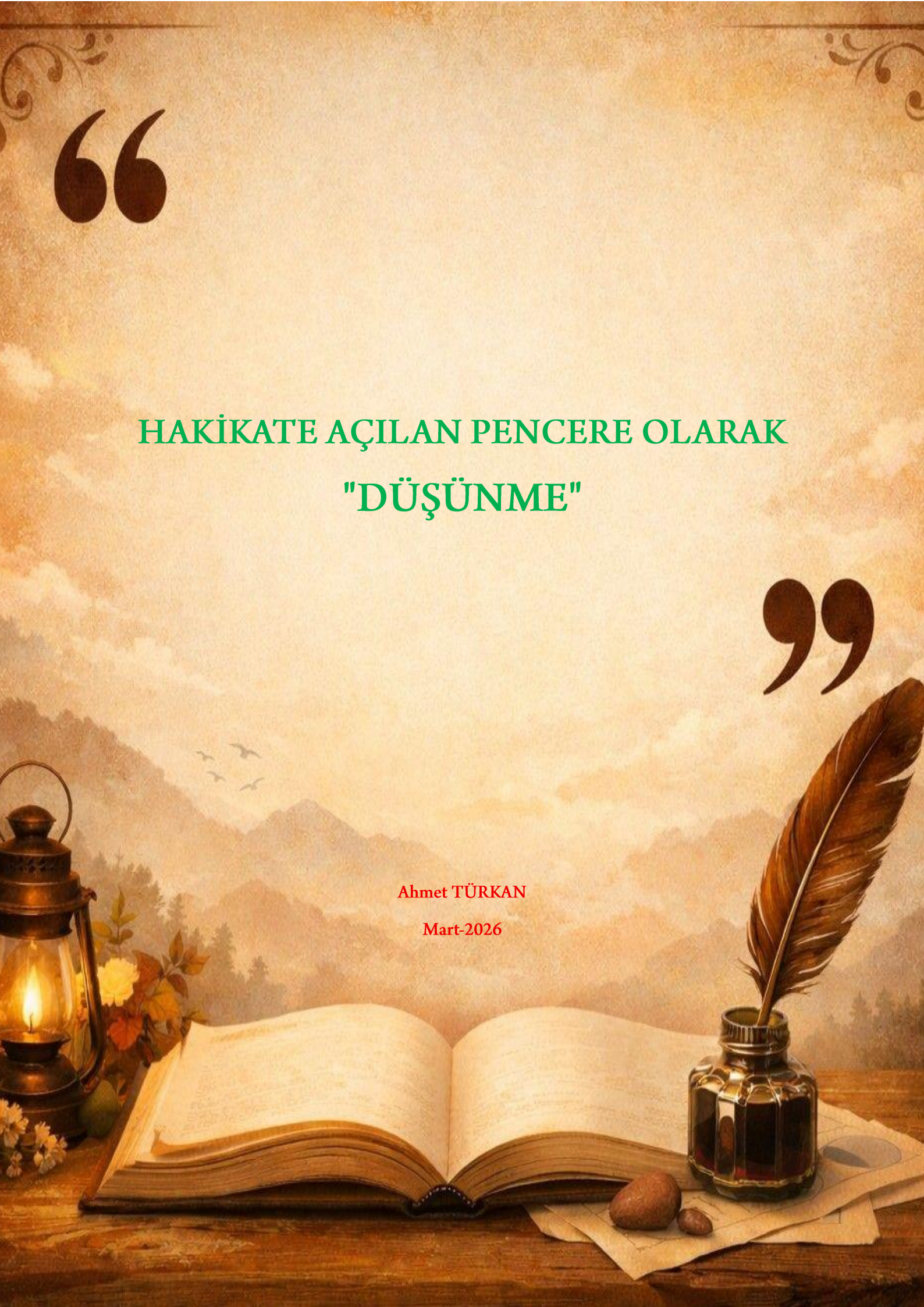

İçindekiler

Tefekkür ve Hikmet Duası 2
Mukaddime: Hakikate Açılan Pencere Olarak "Düşünme" 3
Düşünme 4
Metnin Derinlikli İncelemesi: Kavramsal Mimari 7
"Bilginin Meşruiyeti ve Kaynağı" 12
Netice-i Kelâm: Akleden Kalbin Hükmü 16

Tefekkür ve Hikmet Duası

بِسْـــــــــــــمِ اللهِالرَّحْمَنِ االرَّحِيم

Bismillâhirrahmânirrahîm

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَوَّرَ قُلُوبَ الْعَارِفِينَ بِنُورِ الْمَعْرِفَةِ وَالتَّوْحِيدِ، وَزَيَّنَ عُقُولَ الْمُتَفَكِّرِينَ بِحَقَائِقِ الْإِيمَانِ وَالتَّجْرِيدِ

Hamd; marifet ve tevhid nuruyla ariflerin kalplerini aydınlatan, iman ve tecrit hakikatleriyle mütefekkirlerin akıllarını ziynetlendiren Allah'a mahsustur. O Allah ki; kalbi zikir mahalli, ruhu muhabbet makamı, aklı ise hikmet madeni kılmıştır. Varlığı mahlukata "burhan", kelamı kalplere "şifa", zatı ise her türlü idrakin fevkindedir.

وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِنَا مُحَمَّدٍ الَّذِي كَانَ قَلْبُهُ مَهْبِطَ الْوَحْيِ وَالسَّكِينَةِ، وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَهْلِ الصِّدْقِ وَالْعَزِيمَةِ.

Salât ve selâm; kalbi vahyin ve sekînetin tecelli merkezi olan, insanlığı "esfel-i sâfilîn" karanlığından "ahsen-i takvîm" aydınlığına çıkaran rehberimiz, Efendimiz Hazret-i Muhammed'in (sav) üzerine olsun. Yine selâm; O'nun temiz ehl-i beytine, kalpleri sadakatle mühürlenmiş ashabına ve hakikat yolunun tüm yolcularına olsun.

"Ey Gökleri ve Yeri bir mizan ile halk eden, kalplerimize 'akıl' cevherini emanet eden Rabbimiz!

Zihnimizi sığlıktan, bakışımızı perdeden, kalbimizi ise katılaşmaktan muhafaza eyle. Bize bakmayı değil, 'nazar' etmeyi; sadece duymayı değil, 'hakikati işitmeyi' nasip et.

Yürüdüğümüz bu tefekkür yolunda; Aklımızı, nefsin esaretinden kurtarıp 'akleden bir kalp' (fuâd) ile rızıklandır. Fikrimizi, eşyanın hakikatine nüfuz eden bir 'tefekkür' pınarına dönüştür. Basiretimizi, işlerin sonunu hayırla gören bir 'tedebbür' ile keskinleştir. Vicdanımızı, kâinattaki her zerreden 'i'tibâr' devşiren bir uyanıklığa erdir.

Allah'ım! Bizi, kibri ilminin önüne geçmiş olanlardan değil; bildiğiyle amel eden, bilmediğinde ise 'Sübhâneke' (Seni tenzih ederiz, bizim Senin öğrettiğinden başka ilmimiz yoktur) diyerek secdeye kapananlardan eyle.

Zihnimizi âfâk ve enfüs ayetlerinle aydınlat; kalemimizi hikmetine tercüman, ömrümüzü ise erdemli bir insanın vakarıyla müzeyyen kıl. Faydasız ilimden, doymaz nefisten ve akletmeyen bir kalpten Sana sığınırız.

Dualarımızı, Şeyh Edebali'nin samimiyeti ve Gazali'nin mizanı ile kabul eyle.

Âmin."

Mukaddime: Hakikate Açılan Pencere Olarak "Düşünme"

İnsan, varlık sahnesine çıktığı andan itibaren eşyayı isimlendirme ve olayları anlamlandırma çabasıyla maluldür. Ancak modern çağın bilgi sağanağı altında kalan günümüz insanı, "malumat" (veri) ile "hikmet" (bilgelik) arasındaki o devasa uçurumda yolunu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Zira düşünmek, sadece zihinsel bir işlem birimi (proses) değil; ruhun eşyaya dokunuşu, aklın kalple buluşması ve fani olanın baki olanla kurduğu bir "köprü" eylemidir.

İslam düşünce geleneği, düşünmeyi tek bir kalıba hapsetmez; onu bir tayfın renkleri gibi katmanlara ayırır. Kur'an-ı Kerim'in rehberliğinde şekillenen bu gelenek; bakmayı nazar, anlamayı tefekkür, geleceği öngörmeyi tedebbür, geçmişten ders çıkarmayı tezekkür ve nihayet eşyanın ardındaki sırra ermeyi i'tibâr olarak isimlendirmiştir. Bu terminolojik zenginlik, aslında insanın "şahsiyet inşası" için sunulmuş bir zihinsel haritadır.

Bu bölümde; Kelâm'ın disiplininden Felsefe'nin analizine, Tasavvuf'un derunî müşâhedesinden Mezheplerin usul tartışmalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede "düşünme" eyleminin anatomisini çıkaracağız. Eş'arî'den İbn Sînâ'ya, Gazzâlî'den İbnü'l-Arabî'ye kadar bu yolu yürümüş büyük ruhların ayak izlerini takip ederek; düşünmenin nasıl bir "ibadet", aklın nasıl bir "emanet" ve kalbin nasıl bir "mizan" (ölçü) olduğunu yeniden keşfedeceğiz.

Hedefimiz; sadece "düşünen bir canlı" (hayvân-ı nâtık) tanımında hapsolmak değil, akleden bir kalple (fuâd) kâinat kitabını okuyan, "Erdemli İnsan" ufkuna kanat çırpan bir zihin inşa etmektir.

Şimdi, bu kadim yolculuğun ilk durağı olan kavramların dünyasına giriş yapıyoruz.

Bu mukaddime;

- Denge Kurar: Akademik ciddiyet ile edebi estetiği birleştirir.
- Merak Uyandırır: Okura "neden bu bölümü okumalıyım?" sorusunun cevabını (hikmet arayışı) verir.
- Bütünlük Sağlar: Paylaştığımız metinlerdeki tüm anahtar kavramlara (nazar, tefekkür, kalp-akıl birliği) atıfta bulunur.

Düşünme

İslâmî terminolojinin esasını teşkil eden Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli kelimelerle ifade ettiği ve çok sayıda âyette teşvikte bulunduğu düşünme eylemi, İslâm kültür tarihindeki entelektüel geleneklere hayat veren ve bu gelenekler içinde çeşitli açıklamaların konusunu teşkil eden insanî bir çabadır. Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında **nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr** ve **taakkul** (akl) gelmektedir. Asıl anlamı "gözle bakmak" olan nazar, "kalp gözüyle bakmak, düşünmek" mânasında kullanıldığı gibi "bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak" anlamına da gelir. **Fikr** kökünden türeyen tefekkür de aynı anlamdadır (*Lisânü'l-ʿArab*, "nẓr", "fkr" md. leri). Buna göre nazar ve tefekkür "bir işin âkıbeti konusunda düşünmek", tedebbür ise "bir işin sonucunu başından hesap etmek" anlamına gelir. Aynı kökten gelen **tedbir**, tedebbürün sonucu olarak "gereken önlemi almak" demektir. İ'tibârın da tedebbürle hemen hemen aynı mânayı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Düşünme, tedebbürde olduğu gibi geleceğe değil de geçmişe yönelikse **tezekkür** adını alır ve "hatırlama, anma" anlamına gelir. Zikir ve tezekkür sözlükte aynı anlamdadır ve "hem lisan ile anma hem de kalp ile hatırlama, akıldan geçirme" demektir (*a.g.e.*, "dbr", "ʿabr", "ẕkr" md. leri). "Akletmek" mânasındaki **akl** masdarı "teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek" anlamında kullanılmaktadır. Buna göre akıllı kişi, tutarlı bir şekilde düşünen ve tutkulara karşı kendisini kontrol edebilen kimsedir. **Ma'kūl** ise "akılla kavranan şey" demektir. İsim olarak akıl kalp ile aynı anlama gelir ve insanı, düşünemeyen canlılardan farklı kılan temyiz gücünü ifade eder. Bir şeyi akletmek onu anlamaktır. Bir kimsenin akleden bir kalbi olduğundan söz edilirse bundan onun anlayışının yerinde olduğu sonucu çıkar. Dil bilginleri akıl ile kalbi (fuâd) özdeş saymışlar ve kalp kelimesinin geçtiği deyimlerde bu kelimeyi akıl olarak anlamakta tereddüt etmemişlerdir (*a.g.e.*, "ʿaḳl", "ḳlb" md.leri). Düşünmeyle ilgili anlamlar taşıdığı için **teemmül** ve **re'y** kelimelerini de bu terimler grubuna katmak gerekir. Teemmül, "bir nesne hakkındaki düşünceyi zihinde yoğunlaştırma" demektir. Re'y (veya rü'yet) ise tıpkı nazar gibi hem gözle hem de kalple (akılla) bakıp görmek anlamına gelir. İnsanda bu gözlemler sonucunda oluşan fikrî kanaate de (itikad) re'y denir (*a.g.e.*, "eml", "reʾy" md.leri).

Kur'an-ı Kerîm'de düşünme eylemini ifade eden bu terimlerin kullanılışı yukarıdaki anlamlarından önemli bir farklılık arz etmez. Bu sebeple asıl vurgulanması gereken şey Kur'an'ın, düşünmeye verdiği önemin yanı sıra düşünmenin biçimi, hareket noktaları ve gayesi hakkındaki telkinleridir. İnsanı düşünmeye sevk ve teşvik eden çok sayıda âyete topluca bakıldığında düşünmenin önemli bir kulluk görevi, bir ibadet olduğu sonucuna varılabilir. Düşünmenin konusu ise başta bizâtihi Kur'an'ın mesajı olmak üzere bu mesajın aydınlatıcı ve yol gösterici ışığı altında Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisidir. Kur'an'ın, kâinatı ve insanı belli bir yaratılış sürecinde ve süreklilik arz eden ilâhî yasalar çerçevesinde anlamlandıran, insanı var oluşun ilâhî kanunlarına paralel olarak doğru bilgi ve doğru eylemin gereklerine uygun şekilde yönlendiren âyetleri, düşünmenin konusunu kendiliğinden belirlemektedir.

"Göklerin ve yerin melekûtu hakkında düşünmezler mi?" (el-Aʿrâf- 185); "Bakmıyorlar mı deveye, nasıl yaratılmış!" (el-Gāşiye-17) meâlindeki âyetlerde "bir şey hakkında düşünmek" ve "bir şey hakkında gözlemde bulunmak" anlamları ile nazarî çabanın önemi açıkça vurgulanmaktadır. Bu çabanın gözlemle düşünmeyi birleştiren özelliğine Kur'ân terminolojisiyle uğraşanlar işaret etmişlerdir (bk. Râgıb el-İsfahânî, "nẓr" md.).

Kur'ân'da düşünmenin anlamına en çok yaklaşan terimler tefekkür ve akıldır. "Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gündüzle gecenin ard arda gelişinde akıl sahipleri için alâmetler vardır. Onlar ayakta, otururken ve yaslanmışken Allah'ı zikredip göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler" (Âl-i İmrân-190/191) meâlindeki âyette akıl sahipleri, Allah inancıyla fikrî araştırmayı bir arada götüren, entelektüel faaliyetlerini tezekkür ve tefekkürün birbirini takip ettiği ve bütünlediği bir aklî yapıyla gerçekleştiren insanlardır. Ayrıca zikir, dille anmaktan ziyade Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini tefekkür ve teemmüle dalmak, bu alâmetlerin Allah'ın kudretini hatırlatıcı tesiriyle düşünmeye koyularak Allah bilinciyle dolmaktır. Göklerle yerin yaratılışı, yani kozmosun menşeini gösteren âyetlerle gündüz ve gecenin ard arda gelişi, yani onda süreklilik arz eden düzeni gösteren âyetler üzerinde tefekkür, bu düzenin yaratıcısı olan Allah'ın âleme tasarruf ettiği isimleri hakkında tezekkürle bütünleşmelidir. Böylece Kur'ân'da teşvik edilen kozmolojik araştırmalar, sebep ve gaye fikri açısından metafizik ilkelerinden mahrum bırakılmamış olacaktır (Elmalılı, II, 1258-1261; V, 3611).

"Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün art arda gelişinde... akleden bir topluluk için âyetler vardır" (el-Bakara- 164);

"İşte böylece Allah ölüyü diriltir ve size belki akledersiniz diye âyetlerini gösterir" (el-Bakara- 73);

"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki akledecek kalpleri ve işitecek kulakları olsun" (el-Hac- 46) vb. birçok ilâhî mesajda kalp, akletmek ve âyet kelimeleri arasındaki ilişki açıktır. "Delil, alâmet, işaret" anlamına gelen âyet kelimesi Kur'ân'da hem olağan ve mûcizevî kâinat hadiseleri, hem de doğrudan doğruya ilâhî kelâmın muayyen parçaları için kullanılmaktadır. Akletmek de özel anlamda kalbin yani aklın fonksiyonu olarak Allah'ın ilim, hikmet ve kudretini gösteren bu âyetler üzerinde düşünmek ve gerekli sonuçları çıkarmak demektir. Elmalılı Muhammed Hamdi'ye göre akletmek fiilinin özü gözlemden teoriye, duyulardan akledilir olana intikaldir ve bu intikal illiyet prensibinin gereklerine uygun şekilde gerçekleşir. Kur'ân'da akletmeye bu yoğun teşvikin hedefi insanoğlunun gözle görülür, elle tutulur duyu planından teorik alana sevk edilmesidir; dolayısıyla Kur'ân, hissî mûcizelerin delil teşkil ettiği bir imandan ziyade akletmenin, yani ilmî ve fikrî araştırmalarla çözümlenen Kur'ân ve kâinat âyetlerinin delil teşkil ettiği bir iman üzerinde durmaktadır (*Hak Dini*, I, 564-570).

Kur'ân ve kâinat âyetleri ikilisi, "âfâk" ve "enfüs" âyetleri ikilisiyle teyit edilip gözleyen ve düşünen bir özne olarak insan gerçeğini de entelektüel faaliyetin konusu haline getirir: "Onlara hem dış dünyada (âfâk) hem de kendi varlıklarında (enfüs) bulunan âyetlerimizi göstereceğiz ki Kur'an'ın hak olduğu kendilerince sabit olsun" (Fussılet- 53). Bu tür ilâhî beyanlarda, bir yandan yaratılışın eseri olan kâinat kitabı ile ilâhî kelâm sıfatının tecellisi olan Kur'ân arasında düşünmenin konusunu teşkil etmek bakımından paralellik kurulurken öte yandan âfâk ve enfüs âyetleri ikilisinde düşünen bir özne olarak insanın kendi dünyası ve var oluşuna ait âyetlerle bu enfüsî (sübjektif) varlık çemberini kuşatan dış dünyaya ait âfâkî (objektif) âyetler arasındaki irtibata işaret edilmiş olmaktadır. Sonuç olarak âyet kelimesinin Kur'ân, kâinat ve insan gerçeğine ilişkin anlamları birbirini açıklamakta ve bu gerçeklerden birinin göz ardı edilmesinin, düşünmeyi aslî konularının birinden mahrum bırakma neticesini doğurduğuna işaret etmektedir.

İ'tibâr kelimesi de Kur'ân'da aklî muhakemenin bir çeşidine delâlet etmektedir. "Düşünüp ibret alın, ey basiret sahipleri!" (el-Haşr- 2) meâlindeki âyette i'tibâr, "gözlenen ve bilinen bir olgu üzerinde

fikren yoğunlaşıp oradan, gözlenmemiş olmakla birlikte, mukayese yoluyla ibret verici bir sonuca intikal etmek" anlamında kullanılmıştır. Kelimenin kökünü teşkil eden abr ve ubûr (geçmek, katetmek) hep bu zihnî intikale işaret etmektedir (Râgıb el-İsfahânî, "ʿabr" md.). Fıkıh âlimlerinin, kıyasın hüccet oluşuna delil olarak bu âyetteki "faʿtebirû" emrini göstermeleri dikkat çekicidir (Elmalılı, VII, 4815-4816; ayrıca bk. Tehânevî, *Keşşâf*, "iʿtibâr" md.).

Re'y/rü'yet kelimelerinin de Kur'ân'da hem hissî hem de aklî idrak anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Hatta Kur'ân terminolojisi bilgini Râgıb el-İsfahânî hissî, hayalî, vehmî ve aklî idrak türleri bakımından (bunlar İslâm psikolojisi disiplininin temel terimleridir) re'y ve rü'yetin tefekkür ve akletmeyle bağlantılı anlamlarını âyetlerden örnekler getirerek açıklamaktadır (bk. *el-Müfredât*, "reʾy" md.). Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'in, aynı masdardan türeyen "eraeytüm" (gördünüz mü, görmüş gibi bildiniz mi?), "elemtera" (görmedin mi, bilmedin mi?) şeklinde birçok defa tekrar edilen kullanımlarında gözlemin yanı sıra düşünmeye davet iması da sezilebilmektedir.

Bütün bu terimlerin klasik sözlük kitaplarında ve Kur'an'daki anlamları, İslâm düşünce tarihi içinde her ilmî disipline göre farklılıklar arzeden psikolojik ve epistemolojik[1] yaklaşımlara hayat vermiştir. Fıkıhta re'y ve kıyasın metodolojik önemi, kelâmda nazar ve istidlâlin yeri, felsefede burhan metodu denilen ve mantıkî kıyası esas alan nazarî ispat şekilleri, tasavvufta yine tefekkür ve rü'yet (müşâhede) terimlerinin şahsî ve derunî bir tecrübeyi yansıtıcı anlamları, nihayet söz konusu terimlerin modern ilimler bakımından ifade edebileceği mânalar, esaslarını hep bu Kur'ân terimlerinin semantiğinde bulmuştur.

Nasları yoruma tâbi tutma metodunun naklî bilgiye muhtevasında olmayan unsurlar katabileceğinden endişe eden, bu sebeple re'y ve kıyasa başvurmayı tehlikeli bulan "ehl-i eser" ile, naklî muhtevayı göz ardı etmemekle beraber onun üzerinde akıl yürütmeyi ve hakkında naslarda bilgi bulunmayan konularda sonuç çıkarmayı sakıncalı görmeyen "ehl-i re'y" arasındaki fıkıh usulüne dair tartışmalar, İslâm düşüncesi ve bilhassa hukuk metodolojisi bakımından büyük önem taşır. Dinin temel ilkelerine dair hususlarda akıl yürütmenin gereğini vurgulayan kelâm ilmine gelince, esasen bu disiplini mümkün kılan ilmî çabanın nazarî düşünce ve akıl yürütme olduğu hemen görülebilir.

İtikad- delil- ilim kavramlar üçgenine oturtulan düşünme eylemi, modern ifadelerle doğrulama yahut yanlışlamaya açık bir varsayımın yeterli kanıtlarla doğruluğunun ispatlanması durumunda onun teorik bilgi halini almasını sağlamaktadır. Düşünmenin doğru bilgi yerine hata ile sonuçlanmasının sebebi ise bâtıl itikad ve taklittir. İtikad veya kanaat temelden yanlışsa ve bu yanlışa bir ön yargı olarak körü körüne bağlanılmışsa, onu doğrulamak için girişilecek bütün nazarî çabalar yanlışı gidermek yerine kökleşmesine yardımcı olacaktır. Çünkü bu durumda düşünen özne daima ön yargılarını destekleyecek mesnetler peşindedir; dolayısıyla aksi delillere rağmen düşünme eylemi kendisinden beklenen fonksiyonu yerine getiremez (*a.g.e.*, XII, 117, 120).

Düşünme konusunda buraya kadar yaptığımız çalışmamıza analitik bir değerlendirme yapmak istersek eğer neler elde ederiz bir görelim.

[1] Bireyin gerçekliğe dayalı olarak bilginin ne olduğuna, nasıl öğrenildiğine, öğretildiğine ve üretildiğine dair bakış açısını belirlemektedir.

Metnin Derinlikli İncelemesi: Kavramsal Mimari

Metin, düşünme eylemini dört ana düzlemde ele alıyor. Bu düzlemleri anlamak, düşünmenin "nasıl bir mekanizmaya" sahip olduğunu çözmemizi sağlar:

1. Zaman ve Yön Düzlemi (Vektörel Düşünme):

- **Tedebbür:** Geleceğe bakış. Bir işin sonunu (dubur) şimdiden görüp ona göre "tedbir" alma sanatı.
- **Tezekkür:** Geçmişe bakış. Unutulanı çağırma, köklerle bağ kurma.
- **İ'tibâr:** Bilinenden bilinmeyene, görünen olaydan görünmeyen ibrete "geçiş" (ubûr) yapma.

2. Mekanizma Düzlemi (Göz ve Kalp İş birliği):

- **Nazar:** Sadece optik bir bakış değil, "kalp gözüyle" bir hakikati araştırma çabasıdır.
- **Taakkul (Akıl):** İnsanı diğer canlılardan ayıran "temyiz" (ayırt etme) gücüdür. İlginçtir ki metin, dilcilerin "akıl" ile "kalp" kelimelerini özdeş saydığını vurgular. Yani İslâmî terminolojide **akılsız bir kalp kör, kalpsiz bir akıl ise noksandır.**

3. Odaklanma Düzlemi (Zihinsel Yoğunluk):

- **Teemmül:** Düşünceyi bir noktada toplamak, derinleşmek (konsantrasyon).
- **Tefekkür:** Eşya ve olaylar arasındaki illiyet (neden-sonuç) bağını çözme çabası.

4. Kaynak Düzlemi (Âfâk ve Enfüs):

- Düşünmenin laboratuvarı iki tanedir: **Âfâk** (dış dünya/kozmos) ve **Enfüs** (insanın iç dünyası/benliği). Metin, bu ikisi arasındaki paralelliği Kur'an-ı Kerim'in en büyük kanıtı olarak sunar.

Analiz ve Yorum: Düşünmenin "Erdemli" Anatomisi

Metinden yola çıkarak yapacağımız bu analiz, modern insanın "malumat yığını" içinde neden "hikmete" ulaşamadığını da açıklıyor:

A. Entelektüel Dürüstlük ve Ön Yargı Engeli

Metnin sonundaki uyarı çok hayatidir: **"İtikad (kanaat) temelden yanlışsa, nazarî çaba yanlışı kökleştirir."**

- **Yorum:** Eğer bir insan bir şeye körü körüne (taklit) inanmışsa, düşünme eylemi onu gerçeğe götürmez; sadece mevcut ön yargılarına "kılıf" bulmasına yarar. Bu, modern dünyanın "yankı odaları" (echo chambers) dediği durumun felsefi izahıdır. Erdemli düşünme, önce kendi ön yargılarından arınmayı gerektirir.

B. Teoriden Pratiğe: Tedbir ve İrade

Metne göre akıllı kişi, sadece "soyut düşünen" değil, **"tutkularına karşı kendini kontrol edebilen"** kişidir.

- **Analiz:** Düşünmek, sadece bir zekâ göstergesi değildir; bir **irade** eylemidir. *Taakkul* kelimesinin kökeninde "deveyi bağlamak" anlamı yatar. Yani akıl, insanı hayvani dürtülerden, tutkuların sürüklemesinden "bağlayıp" koruyan bir emniyet kemeridir.

C. Kozmik ve Antropolojik Bütünlük

Metin, "Kâinat Kitabı" ile "Kur'an Kitabı"nı bir tutar.

- **Yorum:** Bir bilim insanının (mütehassıs) laboratuvardaki gözlemi ile bir dervişin tefekkürü, bu terminolojide aynı kökten beslenir. Düşünme eylemi, kutsal olan ile seküler olanı birbirinden ayırmaz; her şeyi "Allah-Âlem-İnsan" üçgeninde birleştirir.

Harika Bir Özet: Düşünmenin Yol Haritası

Metnimizden süzdüğümüz bu bilgilerle, "Erdemli Düşünme"nin aşamalarını şöyle sıralayabiliriz:

1. **Gözlem (Nazar/Rü'yet):** Veriyi toplamak.
2. **Analiz (Tefekkür):** Neden-sonuç bağını kurmak.
3. **Hüküm (Akıl):** Tutarlı ve iradeli bir sonuca varmak.
4. **Uygulama (Tedbir):** Düşünceyi eyleme, önleme ve hayata dökmek.
5. **İbret (İ'tibâr):** Yaşanan olaydan evrensel bir ders çıkarmak.

Şimdi bu analizimizden sonra düşünme konusunda bilgilenmeye ve detaylandırmaya devam edelim.

Selef itikadının temellerini kelâm metoduyla destekleyerek savunan Eşʿarî, bu yönteme taraftar olmayan çevrelere karşı, düşünme ve akıl yürütmenin dinî açıdan meşrû olduğunu göstermek amacıyla *Risâle fî istiḥsâni'l-ḫavż fî ʿilmi'l-kelâm* adlı bir eser kaleme almıştır. Naklî bilgiler konusunda düşünmeye ve fikrî araştırmalar yapmaya karşı çıkan taklitçi zihniyeti eleştiren Eşʿarî kelâmın hareket, sükûn, cisim, araz gibi kavramları hakkında nazarî incelemeler yapmayı, sırf Hz. Peygamber'in bunlardan söz etmediği gerekçesiyle sapıklık saymanın kabul edilebilir olmadığını belirtmiştir. Çünkü bu konuların esasları Kur'ân'da yer almaktadır. Ayrıca bu meseleler hakkında Hz. Peygamber'e soru sorulmamıştır; eğer sorulsaydı şüphesiz ki cevap verirdi. Bu sebeple tartışma gündemine yeni girdiği gerekçesiyle bu konular üzerinde düşünmeyi bidʿat olarak nitelendirmek mümkün değildir (Eşʿarî, s. 87-96).

Aynı dönemde yaşayan Mâtürîdî de düşünmenin veya nazarî araştırmanın nakledilen haberleri anlamak için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Esasen haber duyularla kavranabilenler türünden değilse geriye onun anlamı üzerinde düşünmekten başka bir yol kalmamaktadır. Ayrıca Allah Kur'ân'da çeşitli konularda aklî deliller getirmekte ve düşünmeyi teşvik etmektedir. Yaratılanlar yaratana delil olduğuna ve yaratılışta birçok hikmet bulunduğuna göre düşünmek gerekli bir eylemdir. Nesnelerin duyu ötesi gerçekliği düşünmeyle kavranabilir. Kaldı ki nazarî düşünmenin bilgi sağlayıcı fonksiyonu olmadığını ispat etmek bile ancak nazarî düşünmeyle kabildir (*Kitâbü't-Tevḥîd*, s. 9-11). Eşʿarî kelâmcılarından Abdülkāhir el-Bağdâdî felsefe tarihindeki adlarıyla septik, agnostik ve sofist akımların bu konudaki telakkilerine karşı çıkmaktadır. Bağdâdî'nin üzerinde durduğu ana fikre göre hak din çerçevesinde bilgiye götüren yol ancak nazar ve istidlâldir (*Uṣûlü'd-dîn*, s. 6-7, 10-11).

Bilme mümkünse ve bunu düşünme eylemi sağlayabiliyorsa nazar ve istidlâl dinen vâciptir. Çünkü Allah'ı bilmenin gereği hakkında ümmetin ittifakı vardır; bilgi düşünce ile mümkündür, o halde düşünme vâcip olmaktadır (Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 25-31).

Bilgi problemine büyük önem veren ve *el-Ḳısṭâsü'l-müstaḳīm* adlı eserinde düşünmenin veya akıl yürütmenin temel şekilleri itibariyle Kur'ân'da bulunduğunu, doğruyu yanlıştan ayıran kriterin, beş şekliyle (mîzan) Kur'ân'da örneklendirildiğini belirten Gazzâlî, doğrunun ölçüsünü mâsum imamın sözlerinde arayan, şahsî görüş ve akıl yürütmenin (re'y ve kıyas) şeytanî bir yol olduğunu ileri süren Bâtınîler'e karşı Allah elçilerinin öğrettiği aklî ölçülerin asıl kriter olduğunu savunmuştur. Gazzâlî bu kriterlerin yalnızca Allah, melekler, kitaplar, peygamberler, mülk ve melekût gibi fizik ve metafizik konularda bilgi sağlamakla veya dinî bilgileri ölçmekle kalmayıp aritmetik, geometri, tıp, fıkıh ve kelâm ilimlerine dair bilgileri de değerlendiren şaşmaz ölçü niteliği taşıdığını vurgulamaktadır (*el-Ḳısṭâsü'l-müstaḳīm*, s. 41-43). Ancak yanlış analoji ve mukayese yöntemlerine dönüştürülmüş re'y ve kıyas anlayışını kabul etmeyen Gazzâlî, naklî bilgilerin ölçü olarak değerinin akıl karşısında ikinci plana itilmesini de asla tasvip etmemektedir (*a.e.*, s. 94-101). Gazzâlî'nin İslâm düşüncesine en önemli katkılarından biri, düşünmenin önem ve gereğine temas etmekle kalmayıp onun ilmî değerini belirleyecek mantıkî kriterleri tespite çalışması ve öteden beri belli çevrelerce yabancı kültür ürünü olarak görülüp dışlanan mantık disiplinini Kur'an'ın kavram sistemi içinde yeniden yorumlayıp hem din hem de dünya ilimleri için bir düşünce ölçüsü olarak tanımlamasıdır. Onun bu gayreti sayesinde mantık İslâm ilimlerinin bir şubesi olarak benimsenmiştir.

Müteahhirîn dönemi kelâmının sistemleştiricisi olan Fahreddin er-Râzî'ye göre fikir kısaca aklı faaliyete geçirmek, onu nesnel gerçekliğe yöneltmektir. Nazar ise bir hükme varmanın formel şartlarını yerine getirmek yani önermeleri düzenlemektir. Düşünmenin bilgiye götüren emin bir yol olmadığını, düşünme ile ulaşılan kanaati doğrulayacak kriterin yine nazarî olduğunu, bunun ise totolojiye[2] yol açtığını, nazarî sonuçların olsa olsa ihtimaliyet ifade edeceğini, nazarî düşüncenin aslında sonucunu önceden içeren analitik önermelerden oluştuğunu ve nihayet özellikle metafizik sahada nazarî incelemenin kesin neticeler vermeyeceğini savunanlara karşı çıkan Râzî, doğruluğu kesin olan önermelerin akıl yürütme sonucu zorunlu olarak doğru neticeler vereceğini, ihtimaliyetin kaynağının akıl değil kusurlu duyu tecrübeleri veya eksik gözlemler olduğunu, metafizik hakikatlerin fizik gerçeklikle ilişkileri içinde tasavvur edilmeleri durumunda bu konuda doğru hükümlere ulaşmanın zor da olsa mümkün olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında düşünme ve akıl yürütmeyi "sonucu bilinen bir problemi çözme" olarak tanımlamak yanlıştır. Aklî analizin problem (matlûb) çözme olduğu doğru ise de sonuç önceden bilinmez. Çünkü deliller, önceden bilinen bir şeyi değil bilinenden hareketle ulaşılmak istenen bilinmeyeni ispatlamaktadır. Râzî'ye göre düşünme fiilinin bilme ile sonuçlanması Allah'ın kudretiyle sağlanan bir eserdir. Kısacası insan düşünür, Allah zihinde bilgiyi yaratır. Tabii ki düşünmenin şekil şartları bir zorunluluk, bir kanunluluk içerir. Bu şartların ilki önermelerin nesnel gerçekliğe uygun olması, ikincisi ise önermelerin düzenlenişinin doğru yapılmasıdır (*Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, s. 35-42).

[2] Açıklama için getirilen bilginin aslında söz konusu olan düşüncenin bir tekrârı olması, bir önermede yüklemin ifâde ettiği şeyin konuda daha önce ortaya konmuş bulunması keyfiyeti, eş söz, geneleme: *"Varlık ne ise odur;" "Bütün sarı çiçekler renklidir."* gibi.

İslâm felsefe geleneğinde düşünme psikolojinin bir konusu olarak ele alınmıştır. Ancak zihnî bir süreç olarak düşünme hadisesinin açıklanması, esasen insanın nasıl bildiğini temellendirmeye yönelik olmuş, tıpkı İslâm kelâmcıları gibi veya onlardan daha analitik şekilde düşünme, bilgiye yönelen zihnî faaliyet veya bilme çabası şeklinde kavranmıştır. Modern psikoloji ise bilmeyi felsefenin epistemoloji disiplinindeki tartışmalara terk edip düşünmenin bir zihnî süreç olarak nasıl gerçekleştiği meselesiyle kendisini sınırlamıştır.

İslâm felsefe geleneğinde "düşünen canlı" olarak tanımlanan insan akıl sahibi olmakla öteki canlılardan ayrılmaktadır. Fârâbî, **nutk** teriminin sözlükteki "konuşma", felsefî terminolojideki "düşünme" şeklindeki anlamlarından hareketle düşünmeyi bir "iç konuşma" olarak tanımlamış, bu sebeple gramerin lisanın mantığı, mantığın da düşünmenin grameri olduğunu ima etmiştir (*İḥṣâʾü'l-ʿulûm*, s. 12, 20).

Düşünme olayını ayrıntılarıyla açıklama ve Orta çağ'ın ilmî anlayışına uygun teorik bir temele oturtma gayreti, Kindî'den İbn Sînâ'ya uzanan bir felsefe geleneği içinde devam etmiştir. Kindî duyu ve akıl kavramı üzerinde durarak daha ziyade epistemolojik tespitlerde bulunmaya çalışmış; Ebû Bekir er-Râzî, akıl-tutku zıtlığına dikkat çekerek entelektüel faaliyete ahlâkî bir boyut eklemek istemiş; Fârâbî ise belirgin bir psikolojik modelden hareketle pratik aklın düşünme faaliyeti olan "taakkul"ün, düşünen özne üzerindeki ahlâkî etkilerinin yanı sıra duyular ve akıl arasında köprü vazifesi yapan mütehayyilenin düşünme faaliyetindeki soyutlayıcı rolünü vurgulamıştır.

Düşünme hadisesinin kapsamlı bir psikolojik teori ışığında açıklanışı İbn Sînâ'ya nasip olmuştur. Onun kendisinden sonraki düşünürleri -ünlü muhalifi Gazzâlî dahil- etkilemiş olan melekeler psikolojisinde düşünme, aklın iç idrak melekelerinden olan mütehayyile ve müfekkire gücünü kullanışıyla açıklanmaktadır. Türkçe'deki "düş" ve "düşünme" kelimeleri arasında mevcut irtibatı terminolojik olarak da vurgulayan bu meleke vehim gücü tarafından kullanıldığında mütehayyile, akıl gücü tarafından kullanıldığında müfekkire adını almaktadır. Vehim, hayal (musavvire) gücünde saklanan duyu formlarını mütehayyile aracılığıyla alıp onların faydalı-faydasız, acı verici-haz verici gibi anlamları hakkında parça parça ve doğrulanmamış yargılardan ibaret sonuçlara varır. Vehmin mütehayyile aracılığıyla gerçekleştirdiği bu tahayyül ile meselâ "sopa" formunun "dayak" anlamına geldiğini geçmiş yaşantılarında öğrenmiş olan bir köpek veya bir çocuk, elinde sopa tutan birini gördüğünde dayak yiyeceği düşüncesine (vehmine) kapılır. Ancak bu tahayyülün vehmin idraki seviyesinde kaldığı ortadadır. Tahayyül ile duyu ve hayal formları maddeden soyutlanmış olsa da maddî gerçekliğinden (alâik [3], levâhik [4]) tam anlamıyla soyutlanamaz. Dolayısıyla tahayyül seviyesinde soyutlama, soyut ve küllî kavramlara ulaşma anlamına gelmez. Tefekkür anlamıyla düşünme ise aklın müfekkire melekesini kullanması ile gerçekleşir. Müfekkire, aklın yönetiminde hayal gücünden aldığı duyu formlarını çeşitli kategoriler çerçevesinde soyutlamaya yönelir. Müfekkirenin işleyişi ve faal aklın aydınlatmasıyla (feyz) akıl tikel formlardan tümel kavramlara ulaşır. Bu anlamda düşünme soyutlama çabasıdır. Bu soyutlama çabasıyla nesnelerdeki "bilkuvve ma'kūl" denilen bilinebilir aklî gerçeklikler akıl tarafından fiil halinde bilinmiş olur. Soyut ve küllî kavramlar tefekkürün cüz'îlerden çıkardığı kavramlar değildir. Onlar faal akıldan gelir. Ancak insan aklının faal

[3] Kişiye toplumda saygınlık kazandıran ve bir tutku halini alarak ahlâkî hayata zarar verebileceği düşünülen şan, şöhret, mevki anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.
[4] Eklenen şeyler, ekler, ilâveler:

akıl ile ittisâli sonucu tikel nesnelerden bağımsız olan ve "bilfiil ma'kūl" denilen soyut metafizik gerçeklikler düşünmeye, ayrıca soyutlamaya gerek olmadan bilinirler.

Buna göre düşünme olayında vehim tahayyül, akıl ise tefekkür eder. Ancak vehmin tahayyüle dayalı bu cüz'î idrakleri hiçbir zaman kesinlik ifade etmez, akıl onların doğru veya yanlış olduğuna hükmedebilir. Çünkü vehim sadece cüz'î duyu formları arasında mütehayyilenin tafsil ve terkip işlemine dayalı bir irtibat kurar. Dolayısıyla vehim duyu ötesi soyut formları, metafizik kavramları kabule yabancı bir yapıdadır. Oysa aklın tefekkürü tabiatı gereği gerçek bir soyutlama çabasıdır; küllî ve soyut kavramlara, evrensel ve metafizik gerçekliklere bir yöneliştir. Bu çaba ve yönelişin bilmeyle sonuçlanması ise bilinenden bilinmeyeni çıkarmayı mümkün kılan "orta terim"i (el-haddü'l-evsat) bulmakla olur. Bu açıdan bakıldığında düşünme, bilinenle bilinmeyenin arasını irtibatlandıracak orta terimi aramak, araştırmaktır. Yoğun düşünme ve araştırma sonucu zihinde oluşan problematik, aklı faal akıldan gelen aydınlanmayı almaya veya başka bir deyişle orta terimin keşfine hazır hale getirir. Aydınlanma gerçekleştiğinde orta terim bulunmuş ve sonuçta bilgiye ulaşılmış olur. Şu hâlde düşünme, bilgiye götüren yolda gerekli olan fakat kendi başına yeterli olmayan bir şarttır (İbn Sînâ, s. 45, 48, 166-167, 183, 185, 214, 221-222, 234-235).

Özellikle faal akıl öğretisiyle ilgili bazı önemli ayrıntılarda Fârâbî-İbn Sînâ çizgisini eleştirse de genelde onların psikolojik modelini benimsemiş olan İbn Rüşd, daha ziyade felsefî düşünce tarzının meşruiyeti meselesine yönelmiş, Gazzâlî'nin tenkitleriyle itibar kaybına uğrayan felsefî düşünceyi şeriat nezdinde meşrû hatta vâcip göstermeye çalışmıştır. Bu konuya ayırdığı *Faṣlü'l-maḳāl* adlı ünlü eserinde, felsefe ve mantık disiplinleri konusunda nazarî araştırmalar yapmanın şeriat açısından mubah mı, yasak mı, emredilmiş mi olduğunu; eğer emredilmişse bu emrin mendûbiyet mi yoksa vücûb mu ifade ettiğini ortaya koymak istemiştir. Filozofa göre şeriat, "Düşünüp ibret alın, ey basiret sahipleri!" (el-Haşr- 2) meâlindeki âyetle aklî -veya hem aklî hem şer'î- kıyasa başvurmayı vâcip kılmıştır. Nazar, re'y, tefekkür terimlerinin geçtiği âyetleri de aklî ve nazarî araştırmalara teşvik sadedinde zikreden İbn Rüşd, Haşr sûresinin 2. âyetindeki "i'tibâr" fiilini aklî (felsefî) kıyasa başvurma olarak yorumlar (*Faṣlü'l-maḳāl*, s. 27-30). İbn Rüşd, mantığın kesin sonuçlarına dayalı düşünme anlamındaki felsefî araştırma metoduyla varılan sonuçların gerçeğin ifadesi olduğunu, şeriat da gerçek olduğuna göre bu ikisinin ilke olarak çatışmayacağını vurgulayarak yalnızca felsefî düşünme tarzının şer'an vâcip olduğunu ileri sürmekle kalmaz, sonuçlarının da şeriata uygun olduğunu ileri sürer (*a.g.e.*, s. 33-35).

Kelâm ve felsefedeki teorik araştırmadan ziyade derunî müşâhedeye ağırlık veren tasavvuf *tedebbür, teemmül, tefekkür ve i'tibâr* gibi terimlerle ifade edilen düşünme tarzlarını ruhî arınmanın bir yolu olarak görür. İnsanın kendi hali ve âkıbeti üzerinde düşünmesi, ayrıca Kur'ân okuyarak onun derin anlamları üzerinde tefekküre dalma (*tedebbür*), dış dünyanın etkilerinden olabildiğince soyutlanarak ilâhî ve ezelî hakikatler üzerine yoğun biçimde düşünme (*teemmül*), eşyanın mahiyet, hakikat ve yaratılış hikmeti üzerinde kalbin nuruyla muhakemede bulunma, yahut Allah'ın nimetleri üzerinde düşünme (*tefekkür*), dünyanın ve içindekilerinin geçici ve aldatıcı olduğu bilincini besleyen ibret verici düşünme (*i'tibâr*) gibi fikrî yönelişleriyle tasavvuf, kendine özgü mânevî eğitim yolları çerçevesinde entelektüel faaliyete şekil verir (Hifnî, s. 46; Uludağ, s. 264, 475-476).

Özellikle İbnü'l-Arabî'nin kurduğu, mârifete dayalı tasavvufî gelenekte nesnel gerçekliği gözleme (müşâhede), nesnelerin gerçeğini görme (rü'yet), bunların ardındaki gerçeği bulma (keşf), bu

entelektüel (aklî veya kalbî) faaliyetin mârifete ulaşma yolundaki aşamalarını oluşturur. İbnü'l-Arabî'ye göre müşâhede belli bir bilgi veya itikad ışığındaki gözlemdir. Bu sebeple daha önceden sahip olunan kanaat ve itikada göre sonuçları kabul de inkâr da mümkündür. Halbuki rü'yet, gözlenen şey hakkında herhangi bir kanaat veya itikadın söz konusu olmadığı durumlarla ilgilidir. Dolayısıyla gözlenen gerçek inkâr olunamaz. Ancak müşâhede keşiften farklıdır. Çünkü ilki nesnel boyutta kalırken ikincisi onun ardındaki anlam ve sırları ortaya çıkarır. Bir entelektüel faaliyet olarak müşâhede bilgiye götüren yol, mükâşefe ise bu yolun sonudur (Suâd el-Hakîm, s. 662-664).

Söz konusu müşâhede ve keşif mantığının entelektüel tavırları, İbnü'l-Arabî ekolüne mensup Kâşânî tarafından tasavvufta akıl ile kalp arasındaki farkı belirtecek şekilde akıl, kalp gözü (ayn) ve hem akıl hem kalp gözü ile gerçekleşmesi bakımından belli bir tasnife tâbi tutulmuştur. Aklî tavrın tefekküre dayalı müşâhedesinde yaratılmışlar (halk) apaçık görünür, yaratan (Hak) gizli kalır. Bu tavırda gerçek veya Allah, nesnelerin görünen sûretlerine ayna olduğu için sûretler görünür, ayna görünmez. Kalp gözüyle müşâhedede ise yaratılmışlar yaratıcı gerçeğe ayna olurlar. Gerçek görünür, nesneler görünmez. Nihayet hem akıl hem kalp gözü ile müşâhedede yaratılmış nesnelerle gerçek birbirini perdelemez. Aynı varlık bir açıdan halk, öbür açıdan Hak olarak gözlenir (Kâşânî, s. 162-163).

Kâşânî'nin bu tasnifindeki aklî müşâhede, tasavvuf yolunun başlangıcındaki tefekkür ve i'tibâra dayalı nazarî hazırlıktır. Yolun ortasında kalp gözü açılan sâlik Allah'tan başkasını müşâhede etmez olur. Çokluk dünyasındaki nesne ve hadiseler düşünme konusu olmaktan çıkar; müşâhede kalbi tek olan Allah ile tamamen meşgul etmektedir. Mârifet yolunun sonunda ise ârif her şeyle Allah'ı, Allah ile de her şeyi müşâhede etmeye başlar. Allah'ın hem zâhir hem bâtın hem evvel hem âhir oluşunun bilincine böylece varılır (Hifnî, s. 244). Bu son aşamada akıl ve kalp gözü, birbirinin düşünme ve görme fonksiyonunu perdelemeyecek tarzda bütünleşmiştir. Bu açıdan tasavvuf entelektüel faaliyeti nazarî incelemeden ibaret görmez; ancak onu gereksiz de saymaz, nazarî araştırma tasavvufî müşâhedenin bir boyutudur. Fakat tasavvuf aklı sadece istidlâlî (discursive) bir düşünme melekesinden ibaret sayar ve mükâşefenin yani metafizik ilkelere nüfuz etmenin gerçek imkânını "kalp gözü" kavramıyla temellendirir. (İ.Kutluer-islamansiklopedisi-düşünme)

"Bilginin Meşruiyeti ve Kaynağı"

Bu bölümde anlattığımız düşünce tanımları yukarıda yaptığımız ilk analizimizde kurduğumuz kavramsal iskelete muazzam bir **"metodolojik zırh"** ve **"disiplinler arası derinlik"** kazandırıyor. İlk metinde kelimelerin sözlük ve Kur'an anlamlarına odaklanmıştık; bu metinde ise bu kelimelerin İslam düşünce tarihindeki dev kütüphaneleri (Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf) nasıl inşa ettiğini görüyoruz.

Bu yeni veriler ışığında, düşünme eylemini üç ana disiplin üzerinden **"Bilginin Meşruiyeti ve Kaynağı"** bağlamında analiz edelim:

1. Kelâmî Analiz: "Düşünmek Bir Tercih Değil, Dinî Bir Vecibedir"

Metin, Eş'arî ve Mâtürîdî üzerinden "taklitçi zihniyete" karşı düşünmenin savunmasını yapıyor.

- **Bid'at Değil, Metot:** Eş'arî, atom, araz ve cisim gibi (dönemi için yeni olan) kavramlar üzerine kafa yormayı "bid'at" sayanlara karşı çıkar. Onun mantığı şudur: *Esas Kur'an'daysa, üzerine inşa edilen tefekkür meşrudur.*

- **Bilgi İçin Nazar Vâciptir:** Cüveynî, "Allah'ı bilmek farzdır, Allah'ı bilmek ise ancak düşünmekle mümkündür" diyerek düşünmeyi **"vâcip"** (dinen zorunlu) kılar.
- **Gazzâlî ve Mantığın İslamileşmesi:** Metindeki en kritik kırılma noktası burasıdır. Gazzâlî, mantığı "yabancı bir ürün" olmaktan çıkarıp, Kur'an'ın "mizan" (ölçü) kavramıyla birleştirmiştir. Artık mantık, sadece felsefenin değil, fıkhın ve kelâmın da şaşmaz terazisidir.

2. Felsefi (Meşşâî) Analiz: "Düşünme Bir İç Konuşma ve Soyutlama Sürecidir"

İslam filozofları (Fârâbî, İbn Sînâ), düşünmeyi psikolojik bir mekanizma olarak cerrahi titizliğiyle incelerler.

- **Nutk ve İç Konuşma:** Fârâbî'ye göre düşünmek, insanın kendi içindeki grameridir. Dil dışarıdaki düşünme, düşünme ise içerideki dildir.
- **Mütehayyile ve Müfekkire (İbn Sînâ):** Metin, düşünmeyi "tahayyül" (hayal etme) ve "tefekkür" olarak ikiye ayırır.
    - **Tahayyül:** Hayvanlarda da vardır (köpeğin sopayı görüp dayak yiyeceğini anlaması). Bu, somut ve parça bilgidir.
    - **Tefekkür:** Sadece insana hastır. Somut formları maddeden soyutlayıp "küllî" (evrensel) kavramlara ulaşma çabasıdır.
- **Orta Terimi Bulmak:** İbn Sînâ'ya göre düşünmek, bilinenden bilinmeyene giden yoldaki o kayıp halkayı (**orta terim**) aramaktır. Işık yandığında (faal akıldan gelen feyz ile), o orta terim bulunur ve "bilgi" doğar.

3. Tasavvufî Analiz: "Gözlemden Keşfe, Akıldan Kalp Gözüne"

Tasavvuf, düşünmeyi bir "mantık oyunu" olmaktan çıkarıp bir "arınma ve görme" yolculuğuna dönüştürür.

- **Müşâhede ve Keşf:** İbnü'l-Arabî'ye göre müşâhede (gözlem) hala öznenin itikadıyla sınırlıdır. Ancak **Keşf**, nesnelerin ardındaki sırrın perdesiz görünmesidir.
- **Ayna Metaforu (Kâşânî):**
    - **Aklî Müşâhede:** Eşyayı görürüz, Yaratan gizlidir.
    - **Kalp Gözü:** Yaratan'ı görürüz, eşya (ayna) gizlenir.
    - **Cem (Bütünlük):** Ne Yaratan eşyayı, ne eşya Yaratan'ı perdeler. Bu, erdemli düşüncenin zirvesidir; her şeyde O'nu, O'nunla her şeyi görmek.

İkinci Analizin Özeti: Düşünmenin Üç Boyutu

Yeni verilerle birlikte "Düşünme" dosyamız şu üçlü sacayağına oturdu:

1. **Hukuki Boyut (Kelâm):** Düşünmek, hakikati bulmak için yerine getirilmesi gereken bir görevdir.

2. **Psikolojik Boyut (Felsefe):** Düşünmek, zihnin soyutlama yaparak "orta terimi" keşfetme sürecidir.
3. **Ontolojik Boyut (Tasavvuf):** Düşünmek, eşyanın hakikatine nüfuz edip "kalp gözüyle" perdeyi kaldırmaktır.

Analiz Üzerine Bir Yorum:

Metnin sonunda Râzî'nin değindiği nokta çok çarpıcı: **"İnsan düşünür, Allah zihinde bilgiyi yaratır."** Bu, düşünme eylemini insani bir çaba olmaktan çıkarıp ilahi bir lütufla birleştiriyor. Yani kişinin çabası (tefekkür) ile bu çabanın bir sonuca ulaşması (bilgi/hikmet) arasındaki bu "ince çizgi", insanın kibrini kıran en önemli unsurdur.

Erdemli İnsan Düşünme Tipolojisi (Zihinsel Merdiven)

Bu tipolojiyi, düşünmenin **derinliğine** ve **amacına** göre 5 ana basamakta toplayabiliriz:

1. Seviye: Enfüsî ve Âfâkî Gözlem (Nazar & Rü'yet)

Düşünmenin başlangıç noktasıdır. Veri toplama aşamasıdır.

- **Tanım:** Kişinin hem kendi iç dünyasına (enfüs) hem de dış dünyaya (âfâk) dikkatle, ön yargısız bakmasıdır.
- **Erdemli Tavır:** "Bakmak" ile "Görmek" arasındaki farkı anlamak. Bir çiçeğe bakarken sadece biyolojik bir form değil, bir sanat (âyet) görmek.
- **Modern Karşılığı:** Bilimsel gözlem ve öz-farkındalık (mindfulness).

2. Seviye: Analitik Çözümleme ve İlliyet (Tefekkür)

Verileri işleme ve neden-sonuç bağlarını kurma aşamasıdır.

- **Tanım:** Eşya ve olaylar arasındaki mantıksal bağı çözmek. "Bu neden böyle?" sorusuna akılcı (mizan) cevaplar aramak.
- **Erdemli Tavır:** İbn Sînâ'nın dediği gibi "orta terimi" aramak. Olayların sadece yüzeyine değil, onları birbirine bağlayan gizli kanunlara (sünnetullah) odaklanmak.
- **Modern Karşılığı:** Eleştirel düşünme (critical thinking) ve sistem analizi.

3. Seviye: İstikbal ve Basiret Odaklılık (Tedebbür)

Düşünceyi eyleme ve sonuca tahvil etme aşamasıdır.

- **Tanım:** Bir işin sonunu (dubur) başından görmek. Sadece "şimdi"yi değil, "sonra"yı ve "öte"yi hesap etmek.
- **Erdemli Tavır:** Sorumluluk bilinciyle hareket etmek. Alınan kararların toplumsal ve ahlaki sonuçlarını (tedbir) öngörmek.
- **Modern Karşılığı:** Stratejik planlama ve etik vizyon.

4. Seviye: Geçmişten Geleceğe Köprü (Tezekkür & İ'tibâr)

Ders çıkarma ve tarihsel süreklilik aşamasıdır.

- **Tanım:** Geçmişin bilgisini (zikir) bugüne taşımak ve yaşanmış olaylardan evrensel ilkeler (ibret) çıkarmak.
- **Erdemli Tavır:** Köklerinden kopmadan geleceği inşa etmek. "Geçmek" (ubûr) kökünden gelen *i'tibâr* ile, görünen olaydan görünmeyen hakikate intikal etmek.
- **Modern Karşılığı:** Tarih bilinci ve deneyimsel öğrenme.

5. Seviye: Kalp Gözü ve Bütünsel Algı (Teemmül & Keşf)

Düşünmenin zirvesi; bilginin hikmete dönüştüğü aşamadır.

- **Tanım:** Akıl ile kalbin (fuâd) birleştiği, eşyanın ardındaki sırrın belirdiği "iç aydınlanma" hali.
- **Erdemli Tavır:** Kâşânî'nin dediği gibi, "Hak" ile "Halk"ın (Yaratan ile yaratılanın) birbirini perdelemediği bir bakış açısı kazanmak. Kibri bırakıp bilginin Allah'tan gelen bir feyz olduğunu idrak etmek.
- **Modern Karşılığı:** Holistik (bütüncül) bakış açısı ve sezgisel bilgelik.

Tipolojinin Özeti: "Düşünen Canlı"dan "Erdemli İnsan"a

Tipoloji Basamağı	Temel Soru	Araç	Amaç
Gözlem (Nazar)	Ne görüyorum?	Duyular & Dikkat	Veri toplama
Analiz (Tefekkür)	Neden böyle?	Akıl & Mantık	Nedenleri anlama
Strateji (Tedebbür)	Sonuç ne olur?	İrade & Öngörü	Tedbir ve emniyet
Sentez (İ'tibâr)	Ne ders çıkarmalıyım?	Hafıza & Kıyas	İbret ve tecrübe
Hikmet (Teemmül)	Hakikati nedir?	Akleden Kalp	Vuslat ve huzur

Analiz Üzerine Bir Not:

Bu tipoloji, **"Erdemli İnsan"** için bir **"Zihinsel Antrenman Programı"** gibi çalışabilir. İnsan, sadece 1. ve 2. basamakta kalırsa "mütehassıs" (teknisyen/uzman) olur; ancak 5. basamağa kadar tırmanırsa "âlim" veya "hâkim" (hikmet sahibi) olur.

Netice-i Kelâm: Akleden Kalbin Hükmü

Düşünme eylemi üzerine gerçekleştirdiğimiz bu seyahat göstermiştir ki; İslâm düşünce atlasında "akıl", ruhun dünyadaki sadece bir hesap makinesi değil, hakikati süzen bir imbiğidir. İncelediğimiz tüm kavramlar —*nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr*— tek bir merkeze, yani insanın **"kemâl"** sıfatına hizmet etmektedir.

Erdemli insan için düşünmek; sadece veri toplamak (nazar) veya soğuk mantık oyunları (mantık/kıyas) yapmak değildir. O, İbn Sînâ'nın aradığı o "orta terimi" bulurken aynı zamanda Gazzâlî'nin "mizanı" ile tartar ve İbnü'l-Arabî'nin "kalp gözü" ile eşyanın ardındaki murad-ı ilahiyi görmeye çalışır. Bu bakış açısıyla düşünme, bir "zihinsel jimnastik" olmaktan çıkıp, kâinat kitabını hece hece okunan bir **"kulluk vazifesine"** dönüşür.

Netice olarak;

- **Bilgi**, ancak *tefekkür* imbiğinden geçtiğinde hikmete dönüşür.
- **İrade**, ancak *tedebbür* (geleceği öngörme) ile kontrol altına alındığında adaleti doğurur.
- **Vicdan**, ancak *i'tibâr* (ibret alma) ile beslendiğinde toplumsal bir nezakete (adab-ı muaşeret) hayat verir.

Modern dünyanın "sadece bakan" ama "görmeyen", "hesaplayan" ama "idrak etmeyen" parçalı akıl yapısına karşı; bizler **"akleden bir kalbin"** (fuâd) bütüncül rehberliğini teklif ediyoruz. Erdemli insan, zihnini bir laboratuvar, kalbini bir dergâh ve eylemlerini bir adalet terazisi gibi kullanan kimsedir.

Şeyh Edebali'nin "insanı yaşat" düsturu, ancak bu derinlikli düşünme disipliniyle (tefekkür ve tedebbür) ete kemiğe bürünebilir. Zira nefsini ve düşüncesini yönetemeyen ne devleti yaşatabilir ne de insanı onurlandırabilir.

Mührümüz şudur: Düşünmek, insanı hayvandan ayıran bir özellik; ama "hikmetle ve erdemle düşünmek", insanı hakikate ulaştıran yegâne yoldur.

سُبْحَانَكَ لاَعِلْمَ لَنَآ اِلاَّ مَاعَلَّمْتَنَآ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

"Seni her türlü noksandan tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur. Muhakkak ki sen, ilmi ve hikmeti her şeyi kuşatan Alîm-i Hakîmsin." (Bakara, 2/32).

Allah'a emanet olun.

Vesselam.